

~~K.S. 817~~ M
~~Xr-285126~~
~~1926~~
Mepbouche name

173764

1926

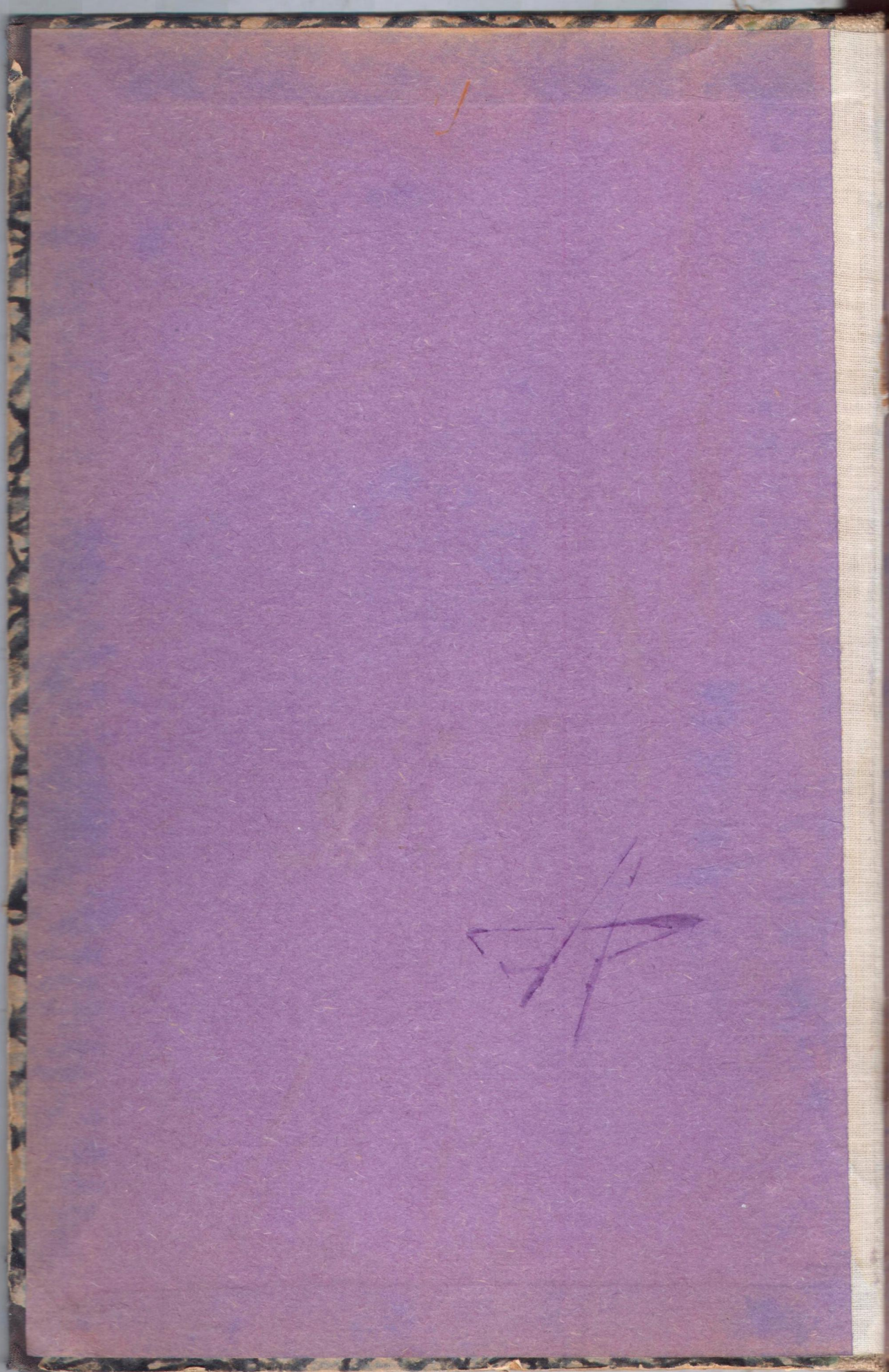
N4

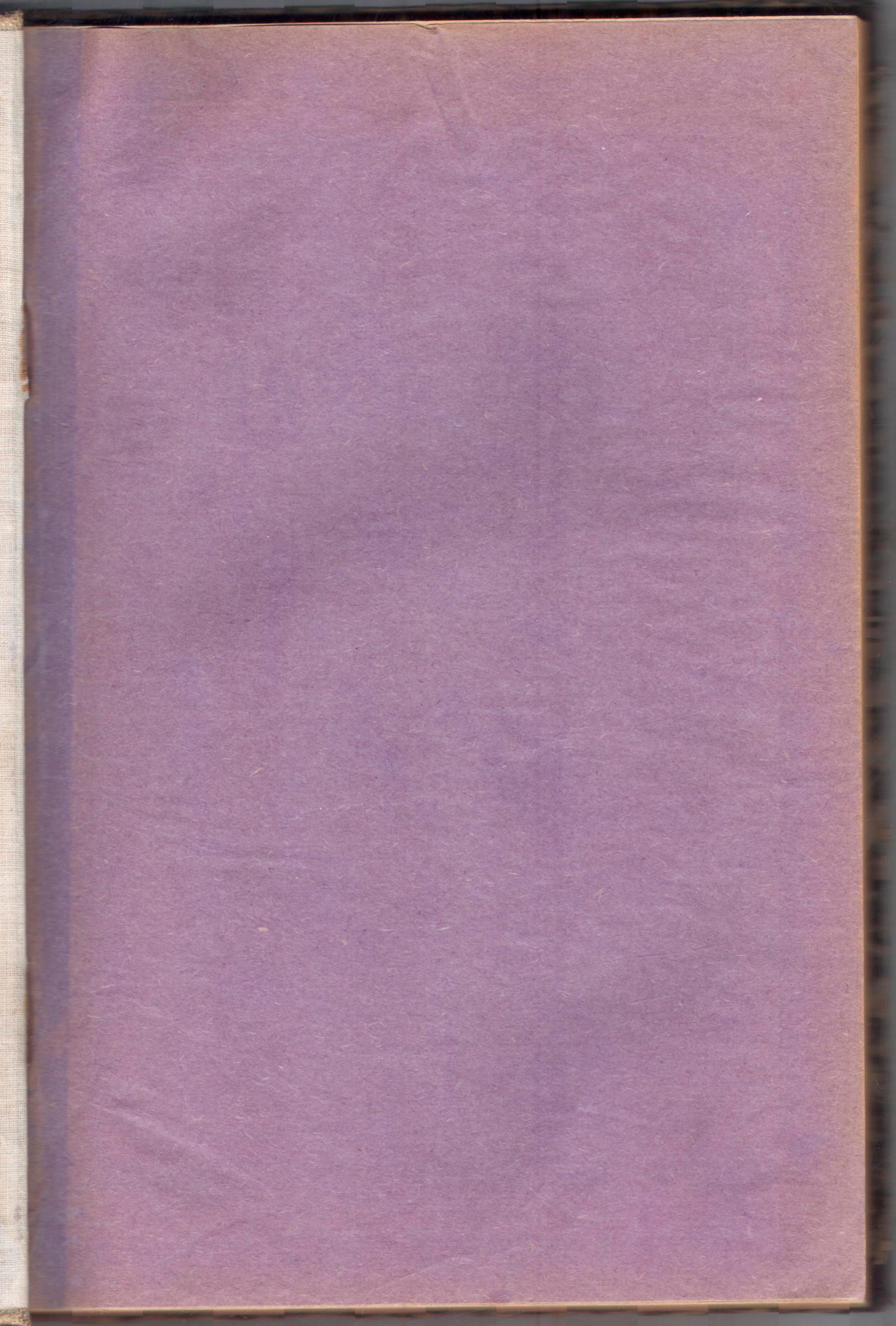
V.N. Karazin Kharkiv National University

00391867

4

XV 285/1234 №5817
4

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

◆ N 4 ◆

1926

3497

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Продовжується передплату на 1926 рік на великий український
громадсько - політичний і літературно - науковий місячник

„ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

Редагують: С. Пилипенко, П. Тичина, М. Хвильовий, О. Шумський
(головний редактор), М. Яловий

Журнал виходить за найближчою участю: І. Айзенштока, Б. Антоненка - Давидовича, акад. Д. Багалія, М. Бажана, проф. О. Білецького, О. Бургардта, Ю. Будяка, Д. Бузька, К. Буровія, С. Вітика, В. Вражливого, О. Гермайзе, А. Головка, М. Горбаня, М. Грінченка, Г. Гринька, О. Громова, В. Десняка, І. Дніпровського, М. Доленга, О. Донченка, О. Досвітнього, О. Дорошкевича, М. Драй-Хмари, К. Дубняка, Г. Епіка, І. Єрофієва, Д. Загула, М. Зерова, П. Іванова, М. Івченка, М. Ірчана, М. Йогансена, Я. Качури, Г. Коляди, П. Козицького, В. Коряка, Г. Коцюби, Г. Коваленка - Коломацького, О. Копиленка, Г. Косинки, С. Кравцова (Криги), І. Кулика, О. Лана, А. Лейтеса, А. Любченка, проф. Я. Мамонтова, М. Майського, Ю. Меженка, О. Мізерницького, Н. Мірза-Авакьяни, В. Мисика, Мих. Могилянського, А. Музички, Т. Осьмачки, А. Панова, П. Панча, Г. Петренка, В. Підмогильного, Є. Плужника, проф. М. Плевако, П. Попова, О. Попова, М. Равича - Черкаського, Х. Раковського, А. Річицького, М. Рильського, Н. Романович-Ткаченкової, Я. Савченка, І. Сенченка, М. Семенка, О. Синявського, О. Слісаренка, В. Сосюри, М. Сулими, Д. Тася, М. Терещенка, І. Ткаченка, акад. Тутківського, П. Усенка, Д. Фельдмана, П. Филиповича, М. Філянського, Г. Хоткевича, П. Христюка, М. Чернявського, Ф. Шаковицького, А. Шамрая, І. Шевченка, Г. Шкурупія, Г. Шпитерса, В. Юринця, В. Яблуненка, проф. М. Яворського, акад. Д. Яворницького, Б. Якубського, Ю. Яновського, В. Ярошенка та инш.

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“ № 5-6

(травень - червень) 1926 р.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВІДДІЛ:

В. Мисик. — Син. Вірш. М. Івченко. — Ранок. Оповідання. В. Сосюра. — Ой, весна. Поезії. В. Чередниченко. — За плугом. Роман. В. Атаманюк. — Я згадаю. Поезії. Л. Рабинович. — Україно. Поезії. Т. Барабаш. — Тривога. Любов. Поезії. П. Коломієць. — Уривок із ліричної поеми „Хлопчик“. Шолом - Алейхем. — Великий вигриш. П'єса. І. Волькер. — Коханці. Перекл. А. Павлюка. М. Кручинін. — Олівночі. Ну що мені в тім. Поезії. Переклад Сосюри.

ЗАГАЛЬНО - ПОЛІТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

Соболів - Ундінов. — У Парижі 20 літ тому. Г. Грінко. — Нариси української економіки.

НАУКОВИЙ ВІДДІЛ:

Т. Степовий. — Буржуазні соціолог. школи. В. Чучмарьов. — Кілька уваг з приводу роботи Л. Аксельрода - Ортодокса про Спінозу й матеріалізм.

ЛІТЕРАТУРНО - КРИТИЧНИЙ ВІДДІЛ:

В. Десняк. — Великий Каменяр. М. Сулима. — До характеристики мови А. Тесленка. І. Айзеншток. — Франко, як історик літератури. М. Вороний. — Франко.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД:

О. Соболів. — Динамика сучасного англ. господарства.

ХРОНІКА. БІБЛІОГРАФІЯ.

ХУДОЖНІ ПОРТРЕТИ: І. ФРАНКА і ШОЛОМ - АЛЕЙХЕМА.

~~№ 285 / 1234.~~

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

131

№ 4
—
(37)

КВІТЕНЬ, 1926

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

59

5 (47 . 714) „1926“ = 91 . 79

ПЕРША ДРУКАРНЯ ДЕРЖВИДАВУ
УКРАЇНИ ім. Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО
ХАРКІВ

Укрголовліт № 1242

Зам. № 1704

Тир. 3.700

ЗМІСТ

	Стор.
О. Слісаренко. Князь Барцила	7
В. Мисик. Вишневий шум. Поезія	16
Ів. Цітович. Пісні. Поезія	18
Юр. Шовкоплас. Чорна балка	19
Ю. Яновський. Ранок. С. Єсеніну. Поезія	34
Гр. Косяченко. Вітрини. Поезія	35
Ол. Громів. Мій синій сон	40
В. Чередниченко. За плугом	44
Вітольд Вандурські. До панів поетів. Поезія	86
V. Tower. Люблю Америку. Поезія	87
Г. Клунний. В боротьбі за селянство	90
Є. Берман. Уваги про основні дефекти державного апарату . .	114
Проф. І. П. Михайловський. Промивання крови, його методологія і майбутнє в медицині	119
М. Зеров. Наші літературознавці і полемісти	151
А. Шамрай. Творчість С. Васильченка	178
П. Козицький. Форми музичного мислення у Миколи Леонтовича	204
Економічний огляд	214
Хроніка	220
Бібліографія	226

К.С.В.17.

~~1224~~

О. СЛІСАРЕНКО

КНЯЗЬ БАРЦІЛА

... Птиці і комахи без угаву строчили бісером і шовком спітнілу вечірню тишу.

Степ промок пітьмою і парко дихав тисячами запахів.

З півночі насунулись хмари і небо почорніло, як рілля. Тільки на заході остання світла цяточка змагалася з чорною повіддю їх та й та незабаром розтала, як крижинка у теплій воді.

В далені загуркотіло і степ прижукнувся в тривожному очіканні...

Професорові Бергену ця картина навіювала видимо не дуже приємні думки, бо з прихованим роздратуванням у голосі, він промовив, звертаючись до свого асистента Деменка:

— От полле дощ і ми будемо мокнути, як безпритульні пси... Ви, мій друже, можете радіти з цієї нагоди — ненависні вам „культурні надбання“ не зіпсують „обстановочки“ цієї ночі...

Перспектива мокнути під рідким шатром не тішила професора, а винуватим в цьому він вважав Деменка, що одмовився взяти подвійного шатра.

Асистент байдуже подивився на професора через багаття. Той сидів на розкидному стільчику і задумливо копирсав ломачкою у вугіллі.

Професор був високий худорлявий мужчина з добре виголеним обличчям і одягнений у вигідне і разом з тим елегантське вбрання. Його біла, добре випрасована сорочка, з вишуканими застіжками на чохлах, була кокетуючи розхристана, а з-під штанів визирали панчохи модного кольору.

„Ич, боїться галантерею свою підмочити!..“ — усміхнувся Деменко в пітьму.

Вони приїхали сюди на розкопки старовинної степової могили, в якій професор сподівався знайти речеві докази своїй теорії про культурні впливи грецької колонізації за скитсько-сарматського розселення на українським півдні. Могила стояла в глухій частині степу, найближче село за добрий десяток кілометрів, і професорові з асистентом довелося жити під рідким шатром, нап'явши робітникам куріні.

Сьогодні напередодні свята робітники пішли в село, а Берген і Деменко zostалися коло могили.

— Ні крихти не жалкую за тими „надбаннями“... — сказав асистент, ніби плюючи словами і на „надбання“, і на красиві описи степу, і на професора, і на все те, що канонізувала людскість, як досягнення. Ніби чогось поспішаючи, він казав далі:

— Ваші „культурні надбання“ запаскудили природу, сплюгавили людське життя, зробили людину невідьником комфортабельного клозета...

Такі розмови точилися між ними що - вечора і погляди асистента вже не дивували Бергена.

З видимою насолодою, напівлежучи, Деменко простяг босі брудні ноги в драних штанах і скуйовдив без того вже скуйовджене волосся. І недбалим одягом, і неголеним обличчям, що заросло вовною невиразного кольору, він маніфестував свій протест проти ненависних йому „культурних надбань“, що їх так вихваляв професор. І в той час, як професор виходив на роботу вранці старанно одягнений, мов манекен з крамниці модного одягу, Деменко мав вигляд людини, незнайомої ні з парикмахером, ні з чистою білизною...

Про професора асистент думав не дуже поштиво: „Ну, хоч би тут кинув свою галантерею!.. Парикмахер!..“

— Навіщо ж нарікати на комфортабельного клозета? Це ж гігієна...

Деменко мовчки дивився в чорне небо. Грім пройшов стороною і вгамувався. Чай було допито, професор пішов собі до шатра і завіттив лампу.

„Так... Його гіпотеза про культурні впливи має блискуче підтвердження... Оця зброя, посуд, прикраси, здобуті зі старовинної могили, усувають жодні заперечення професорових тверджень...“

Незабаром і Деменко зайшов до шатра з твердим наміром негайно лягти спати. Він стомився за день і очі йому самовільно злипалися.

— Ми безперечно надібали на погребіще сарматського вождя,— ніби сам собі говорив професор,— слід звернути особливу увагу на цього меча, а головне на його держало... Цікаво,— дикун, що певно мився раз на рік, і то тоді, коли купав коні, мав зброю, зроблену найкращими майстрами Греції... А от князівські прикраси та відзнаки напевно кували некультурні сарматські ковалі, вбого малпуючи грецьких майстрів...

Професор, не турбуючись про слухача, говорив далі про культурне убозтво степовиків, про їх примітивне господарство, про недосконалі форми державного ладу та суспільну неорганізованість, через що всі ті племена врешті були винищені дужчими та організованішими народами. І що далі говорив професор, то більше накопало у Деменка злосливе почуття до нього. Нерви заворушилися, як гадюки, і наляканий сон одійшов у темний куток шатра.

Нарешті він стримуєчись перебив професора:

— Ви закидаєте колишнім кочовникам некультурність, економічну, як на ті часи, відсталість, примітивність державного і суспільного устрою... Нехай все те так... ми про це знаємо... Але скажіть, будь ласка, що придбала людина, вигадавши залізницю, аероплан, радіо і зробивши добрий десяток соціальних революцій?

І не даючи професорові змоги відповісти на запитання, він, з якимось невластивим йому піднесенням, казав далі:

— І чи не подібні ми до тієї курки, що, риючись в гною, погорджує орлом, мовляв, некультурний?.. — Деменко перевів дихання.

— Пробачте, але я не можу всіх ваших хвалених надбань розцінювати інакше, як не через призму духовного визволення людини з під влади обставин... Звичайно, залізниця нам де в чому допомогла, але не треба забувати й того, що разом з цим вона зробила нас і своїми рабами... Вона одняла у нас частину свободи, примусила

коритись собі, а дикун той своїй волі підпорядковував коня чи буйвола. Людство в шуканні свободи, як миша, поласившись на шматок сала потрапляє в пастку. Ми, поласившись на електрику, — зробили з неї собі тирана, вигадавши годинника, — попали до нього в неволю...

Деменко чи не вперше так багато говорив і професор слідив за ним з зацікавленням лікаря, що спостерігає незвичні симптоми у хворого.

— Хіба ви, професоре, не відчуваєте, як вас тиранить отой маленький механізм на вашій руці? Людина проміняла рештки своєї свободи на машину, долю орла — на долю курки, хай це так, але немає чим хвалитись...

Професор пильно дивився на Деменка. Це ставало цікавим, бо асистент досі так повно не декларував своїх поглядів.

— А хвальна суспільна організованість? А сучасна держава? Досягнення, кажете? Киньте, професоре, дурити себе й інших! Ми перемогли буржуазію з її анархією і взялися до соціалізму, комунізму... Ну, то що з того? Здобула людина хоч крапельку внутрішньої свободи? Ні, й тисячу разів ні! Коли машина ще не зовсім обікрала нас, так сучасна держава, буржуазна чи пролетарська — все одно, докінчила ганебне діло... Мене, людину, примушують робити те, що мені органічно противно, настирливо лізуть у найдрібніші шпаринки мого життя, плюють мені в душу... вимагають, щоб я думав так, як і всі, і все це во ім'я визволення! Хіба це не вдосконалене знущання, коли во ім'я свободи мене роблять гірше за раба?... Я заздрю рабам отого сарматського князя, що ми його кістки викопали, я заздрю отим дикунам, що не милися роками... Вони вірили в грім, в блискавку, в сонце, а ми віримо в годинника, швацьку машину і в удосконалену каналізацію...

Деменко замовк і тремтливими руками натягав на себе ковдру. Він видимо сподівався, що професор сперечатиметься, але той мовчав. Тоді Деменко одкинув ковдру, що був натяг на голову, і підвівся на ліжкові:

— Сучасність гідка, як проститутка, вона мені чужа — ця сіра і убога сучасність... Тільки там — в тому житті, що лежить нині в могилах під грубим шаром землі, була свобода, дійсна, не книжна свобода, була краса життя, героїзм, захват, яких не знає сучасність, що ту красу і захват перевела на мову статистики і мацає її брудними руками і підраховує на бухгалтерських рахівницях...

Ще довго-б виливав свою тугу за минулим Деменко, коли-б професор не перебив його.

— Мій друже, давайте спати... Ви занадто експлуатуєте свою фантазію замість... знання... Весь той захват, вся та краса, про яку ви так красно говорите, не варта шини сучасного автомобіля, бо і їй ті дикуни молилися-б як богіві...

За день стомилися ноги і важчала голова. Сон білим молоком заволокав уяву і в нитках її плуталися, як мухи в павутинні, думки Деменкові і завмирили знесилені. Нарешті він полетів у м'яку безодню сну, а там десь вгорі над прірвою ще лунали слова Бергена, закоханого в сучасності.

— Минулі епохи... розвиток людства... тисячоліття... класові суперечності...

Падали чіткі обдумані професорові слова, такі чепурні, як англійський проділь на його голові, й солідні, як його ім'я, відомого на всю Європу вченого археолога.

А Деменко вже давно не слухав. Його засипала чорна лава сну, все вище й вище... як над сарматським князем підносились могила легка, як пух, і заспокоюча...

„Певно й мене одкопають через тисячі літ нудні люди“...—промайнула остання чудернацька думка...

Сонце вже розливало над обрієм кіновар і кармін, як професор сказав останню кінцеву фразу, елегантську і беззмістовну фразу, якими завше кінчають дисертації та вставляють в політичні промови, коли нема вже чого сказати путнього...

*

Шатра не було над головою, а золотаво-синє ранкове небо дзвеніло жайворонками. З боків нахилилася прим'ята трава і тихо кивав ковиль білими стьожками на тлі неба.

Голова боліла немов у потилицю було забито гарячого цвяха. Хотілось поворушити руками, помацати голову, але марні зусилля,—руки не рухалися, їх немов одтяго.

— „Параліж!“—промайнула палахлива думка і все тіло охопила млюсть.

Посовав ногами — вони важкі, як чавунні.

Тоді, напружуючи всі сили, він підвівся і сів. Небо розсунулося ширше, але висока трава заважала оглянутися навколо.

Голова нестерпимо боліла, а перед очима гойдалася трава і небо... Сидіти було дуже незручно і тільки тепер він зрозумів, що його руки були зв'язані за спиною.

— „Так от воно що! Мене ограбовано, зв'язано і кинуте... Але руки?“...

Поволі в руках з'явилося почуття болю і він поворушив пальцями.

— „Ясно перележав! — подумав він і почав, скільки можна було, ворухити руками.

Коли вже отерплі руки одійшли, він вислобонив їх з вузла. На щастя вони були зв'язані сиром'ятним ремнем, що ослаб од нічної вохкості.

Аж тепер він оглянув себе, і здивування прикувало його очі до ніг. На них були озуті коротенькі шкіряні напівпанчохи, напівчеревики, зав'язані плетеним ремінцем коло кісточок поверх коротеньких халявок. В халявки вправлено ногавиці чудернацьких штанів з грубої рядюги, а до колін спадала сорочка з такої самої рядюги, тільки вибійчаної. І все те брудне і засмальцьоване...

Сорочка в багатьох місцях роздерта, так само як і штани, а на лівому боці грудей засохла кров...

Ці реальні речі привели його до пам'яті.

Він боязко озирнувся навколо, але ніщо не підтримало його непокою. Він усміхнувся сам собі.

— „Не бійся, Бісарте, твої вороги далеко!“

Але за цією радісною думкою його почала мучити жадоба. Степ сухий, а в повітрі не почувалося вохкої близькості води.

Тоді, попереджаючи сонце, охоче на степову росу, Бісарт сів навколішки і почав злизувати роси з довгих шерстких листочків...

Од напруження та незвичної пози в очах йому потемніло і він упав непритомний на столочену траву...

*

Князя Барцілу кусали воші.

Вождь метався на ліжкові і що-разу кликав свого улюбленого знахаря-ворожбита Бісарта, що не кидав князівського шатра ані на хвилину.

От уже місяць, як князь не встає з вишиваних шовкових та едwabних подушок, засмальцьованих потом багатьох власників. Їх горою накидано в напівтемному повстяному шатрі і могутній владар численних сарматських орд видається на тій горі таким немичним та мізерним.

Барціла висох і схуд, а сива борода, підкреслюючи його немич, скуйовдилася, як овече руно.

Часом хороба морозила немичне тіло старого князя і його вкривали тоді кожухами, кінськими попонами та килимами. Численні слуги і раби метушилися, як тіні, коло ліжка владаря і робили, що їм не накаже Бісарт.

А то раптом князеві стає душно, його починає пекти гарячка і тоді всі ті кожухи і килими скидаються з князя і він велить підняти вище поли шатра. Та коли жар у тілі спадає — вкривається він потом і тоді нестерпимо смердить брудним спітнілим тілом старого вождя Сарматів і Бісарт, щоб заглушити неприємний запах, палить пахучу смолу з грецьких колоній...

Навколо шатра розташувалася вірна сторожа князя, трохи далі шатри вождів сарматських. Ще далі в степ розсунулися поодинокі орди могутнього племені, що от вже століття, як перейшло велику річку Танаїс і тримає в покорі розгромлені скітські орди та орди дрібних кочовників. Тільки плем'я Саїв довго не хотіло коритись Сарматам. Воно осмілювалось навіть ходити походами на сарматські становища і не завше ті походи були нещасливі для Саїв...

Нарешті князь Барціла розгромив їх орди і тисячі людей повернув у неволю. Разом з усіма попав у неволю і Бісарт. От вже кілька років, як він невільник могутнього Барціли. Спочатку йому, жерцеві ворожбитів Саїв в сарматському полоні, довелося тяжко працювати, та його ворожбитство і лікарська умілість наблизили його до князя, що на старість став часто хворіти.

Це наближення сталося несподівано для Бісарта. За два роки його взнали в орді за вправного ворожбита, що лікував якимись настойками та травами, і от, коли одного разу, років десять назад, захворів князь і ніхто з найвидатніших сарматських ворожбитів нічого не міг вдіяти, — покликали Бісарта.

Чи ліки його, чи випадок, але тяжко хворий Барціла видужав і Бісарт став у нього за першого жерця і ворожбита.

Та тільки на дванадцятому році неволі Бісарт цілком примирився зі своїм становищем. Він майже зрівнявся в правах з сарматськими вельможами, за великі послуги вождю сарматів його обдаровано було рабами і кінями...

Та трапилася несподівана пригода. Князь Барціла, до того дебелий, весною, йдучи з походу, попав під повідь, і холодна вода Танаїсу остудила тіло князя і він занедужав. Яких тільки ліків не перепробував Бісарт,—нічого не помагало. Хворого мучила гарячка, а коли сонце було на сході, трясці тіпали дебелим князівським тілом, як вітри степовою билиною.

Збився з ніг Бісарт і, врешті, зневірившись у своїх засобах, скликав знахарів головної сарматської орди. Знахарі були незадоволені на Бісарта, що багатьом зіпсував кар'єру, і сказали:

— Князю, твій лікар з чужого племені, він хоче погубити тебе і наслав люту хворобу. Тільки руда з серця Бісартового може прогнати демона хвороби, бо од зла та хвороба, а злоба у серці Бісартовому...

Це сказав старий Ціба, ворожбит, що мав силу зупиняти хмари і викликати дощ, але не зумів допомогти хворому князеві десять років тому.

Князь кволим голосом відповів, угадавши таємні думки Ціби:

— Брешеш, Цібо, брешеш, старий собако...

І казав Ціба далі:

— Коли ти, князю, більше покладаєшся на чужоземців, так не буде тобі щастя і нужна перед смертю вип'є останні краплі твоєї крові.

Це злість говорила устами Ціби, злість на Бісарта, що заступив його при особі князя, і злість на князя, що допустився до того.

Здригнувся вождь, схопився за те місце, де в його завше висів меч, і, не знайшовши держала зброї, знесилений злобою упав на ліжко. Хвороба стрясла його тіло, як тисячі вихорів билину, а коли піт виступив на крейдяному чолі Барціли і руки обвисли з ліжка, як стремена, ненатягнуті ногами верхівця, він ледви чутним голосом покликав свою вірну сторожу і наказав:

— Розстеліть кожухи за шатром, заставте килимами од вітру і винесіть мене туди...

Так і було зроблено.

Лежучи під вечірнім небом на кожухах і чухаючи тіло, що його непокоїла нужна, князь покликав свого джуру і пошепки наказав йому одрубати голову Цібі, що явно мстився на князеві і наслав на нього і трясці, і гарячку, і воші...

Підійшов джура до Ціби, взяв його за руку, одвів на бік, так щоб бачив князь, і одтяв йому голову широким ножом.

Як перестала голова блимати очима, тіло корчиться, воїн схопив за волосся голову жерця і підніс до князя. Решта жерців і ворожбитів стояли скам'янівши, а Бісарт дивився на них глумливими очима.

— Кинь собакам,—наказав князь воїнові— а жерцям-знахарям гукнув:— підійдіть до мене!

І коли ті наблизились, мовив:

— Ви чародії і ворожбити. Ви вважаєте себе сильнішими за свого князя, та я маю найвищу силу над вашими чарами. У кожного, хто буде мати в серці злобу на свого князя і насилатиме на мене трясці, гарячку й нужу, я виточу з серця руду і одрубую голову, що белькоче закляття...

Він знесилився і знаком покликав Бісарта:

— Ціба помстився на мені й наслав хворобу, тепер же, коли він мертвий і злосливе серце його не б'ється, чари його втратили силу... Тобі ніхто не буде заважати вилікувати мене.

...Я дарую тобі п'ятсот лисичаких смушків і сто найкращих коней з моїх табунів і вірю, що не встигне тричі зійти сонце, як я поскачу до Танаїсу приборкувати Галатів...

Бісарт на знак покори хитав головою.

— Так, князю, так. Не встигне тричі зійти сонце, як ти поскачеш перед своїм військом приборкувати нахабних та жорстоких Галатів...

Того-ж дня, пізнім вечером, князь Барціла помер...

*

За довгий час неволі Бісарт відчув себе дійсним невольником. Ворожбити розповіли всім, що князь наказав розтерзати тіло Бісарта між п'ятьма степовими кіньми, і хоч ворожбитам ніхто з близьких князю не повірив, Бісартові скрутили руки і кинули в глибоку яму.

Молодий князь наказав:

— Не можна чинити кару над трупом вождя. Це буде наперекір прадідівським звичаям. Найближчий раб мусить бути похований живцем в одній могилі зі старим князем...

Бісарт знав це і очікував смерті. З ями він бачив відблиски од багаття степовиків. Далекі зорі блищали небесною красою, але тиша була у таборі, тільки коні стиха іржали. В становища далеких кочових орд сарматських поскакали вісники жалоби, а в шатрі над трупом князя ридало сорок найкращих дівчат сарматських.

Іх голосіння нагадувало скавуління собак в передсмертній агонії, коли важким колесом видавлено кишки, поламано ребра і немає вже порятунку і надії на життя...

Призначених на похорон невольників зв'язували і кидали у яму, де сидів Бісарт, і вони, падаючи, били його руками, ногами і головами. Він приткнувся в кутку з розбитою головою і почував, як кров цівкою цебеніла з лівого виска на плече...

І коли вже в ямі невольники сиділи один коло одного так, що й просунутись не можна було, і стогнали од болю, а в переддосвітній час табір сарматський затих і навіть ридальщиці тихше скиглили своє голосіння, в голові Бісарта з'явилась думка про втечу...

Він вірив у незламність долі, яка записана для кожної людини зоряними знаками на небі, та неминучість смерти затулила собою ту віру і він шукав виходу і знайшов його.

Бісарт сказав невольникам, що коли він вибереться зараз з ями, то вживе свого впливу, щоб урятувати їх од смерті, і просив у них допомоги...

Бісарт вірив, що щастя одних будується на нещасті других, а тут він може збудувати своє щастя на нещасті, яке створено не його руками. Од того не буде більше нещастя...

Спільними нелюдськими зусиллями висадили невольники Бісарта, а він виліз з ями.

Відчувши себе на свободі, тихо поповз Бісарт по-між сонними воїнами, аж доки не опинився в безлюдному степу. Тоді він підвівся на ноги і побіг.

Біг не стежками диких табунів, широкими кочовими шляхами, а диким степом, в якому легше було схватись од погоні...

*

Огняний самовидець тисячоліть байдуже видибав з-за степового обрію і, не побачивши значних змін на землі, спокійно почав виконувати обов'язки, покладені на нього законами небесної механіки.

По-перше приколов золоту шпилькою день до зеленої степової дошки і цей мізерний шматочок часу затрипотів крильцями, як метелик, і залишився умирати серед мережива полів повільною смертю мученика...

Дальші обов'язки були ще дрібніші, такі мізерні, що ніяково ставало за космічного велетня.

От мимохідь треба полоскотати у ніздрях людини, що висунула сонну голову з-під шатра, і хоч не личило це статечному представникові космосу, та сонце ретельно і з незмінним задоволенням виконувало цей обов'язок протягом своєї тисячолітньої практики...

Ну, а різні там біохемічні процеси, то вже нудна буденна робота.

Уява Бісартова дивно подвоїлась по тому, як він двічі чхнув з таким коротким інтервалом, що в протязі нього він не встиг навіть піднести руку до носа.

Те, що трапилося вчора, якось дивно одсунулось на тисячу років назад і одна половина подвоєної свідомості почала бліднути і одсихати...

Через піднятий край шатра повіянув свіжий вітерець, знесилений невідомий провів рукою по обличчю і глибоко зітхнув.

Кухоль з водою притяг увагу, він схопив його обома руками і припав спраглим ротом до вохких вінець.

Він пив і пив, а живі струмочки котилися по тілі і падали свіжою рососою на свідомість.

Нарешті Бісарт поставив порожнього кухля і тепер уважно розглядав свої руки і ноги. На ногах були брудні килимки, надіті од комарів, а на руках жодних слідів од реміню... Мацнув голову—ї вона ціла і крові ніде не видно...

Він глибоко зітхнув з такою полегкістю, що професор кинув свого чайника і зайшов до шатра:

— Заспалися, вставати час!.. Я вже держало меча замальовав і чай готовий... Вставайте, пити будемо!..

Професор був, як завше, виголений і випрасований і так само вправно порався з походним посудом та чайником, як і з речами великої історичної вартості. Він ніби не покладав різниці між зав'язуванням краватки та пунктуальним замальовуванням викопаних з могили речей.

Деменкові згадувалась вчорашня розмова і нічні примари. Нові і незвичні думки теплими течіями шумували в мозку.

За чаєм професор довго і докладно розвивав свою теорію про культурні впливи і в потоці наукових висновків, формулювань і термінів зауважив:

— Диких сарматів, не дивлячись на всю їх військову могутність, притягала грецька рафінована культура і, коли вони воювали Ольбію, то не тільки за її матеріальні багатства...

Після чаю Деменко попрохав у професора бритву та дзеркало і довго голився, старанно намілюючи щоки, а впоравшись з незвичною роботою, почав умиватись. Помив ноги, помочив голову водою і уламком гребінця акуратно причесався. Далі витяг зі свого драного чемодана пом'яті парусинові штани і сорочку і, випрасувавши їх руками, переодягся.

— Здається, таки набрав культурного вигляду? — спитав він професора.

Тепер він нагадував ляльку, яку щойно витягли зі скриньки, де крім неї було багато речей, що своєю вагою пом'яли її вбрання.

Помітивши насмішкуватий погляд Бергена, Деменко зніяковів, але удавши, ніби нічого не трапилося, взявся до фотографування викопаних речей.

Про вчорашню розмову не згадували. Перекидалися потрібними діловими словами. Професор був переконаний, що то його вчорашня промова так вплинула на юнака і тішився своєю перемогою.

Як уже лягали спати, Деменко спитав, ніби згадавши ненароком.

— До речі, професоре, де можна придбати... пристойний одяг?..

В. МИСИК

ВИШНЕВИЙ ШУМ

I

Одснилося, одмріялось
Давно, давно, давно.
І забродило радісне
Нове, кріпке вино.
В яругах по-над хатами
Благословена синь.
Співають над загатами
Прозорі ясені.
По славних, буйних, проклятих,
Розхристаних літах
Усе тяжкішим золотом
Схиляються жита.
А там, де пні zostалися,
Уже, крізь пустки сум,
Пускає струнні парості
Новий вишневий шум.
Я чую шум той радісний —
У мене в серці він.
І світить по-над хатами
Благословена синь.

II

Минуло літо.

Зайчиком малим,
Прижавши вушки теплі, закивало
З гори униз, у синю в'янь долин,
За осени туманне покривало.
В траві сухі лишило кутяшки,
Дрібні сліди у пилові м'якому,
В рудих ярах полиню дух важкий
Та по шляхах розгублену солому.
Померкли, засмутились холодком
Ясні плеса. І хмари, наче гуси,
Пливуть, пливуть.
І суш ляга кругом.
І капле жовкль.
На тихім виднокрузі

Вилискують оголені шляхи,
Зрубцьовані подвійними слідами
Важких волів. Як синій шовк сухий,
Лежить рілля.

В траві рудіють плями
Морозів перших.

Тонко на зорі
Калюжі шерхнуть. Струнко сходять дими
В повітрі тихім.

Часом по горі
Гуде мов чміль і котиться нестримний
Упертий трактор. А під ним зітха
Туга дорога зморшками.

Веселий
Вишневий шум над гуслим медом хат
Іще п'янить нові, довольні села.
Уже зелений по ріллі проріст.
Повітря тихе, наче мед осінній.
І кожен клен — світильник. Жовтий віск
Що-дня стеблом стікає по краплині.
Гаснуть клени.

І шум рудих вишень
Все прозоріє.

І в ясному полі,
І у селі шумному цілий день
Дзвенять піснями хвилі комсомолля.
Минуло літо.

1925 р.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

ІВ. ЦІТОВИЧ

ПІСНІ

I

Промов мені, мов голуб.
Стань коло мене, тут.
Я очі вниз, до долу - б —
Дак зоряно - ж цвітуть.
Горну я, піт не втерши,
Сніп сороковий — жну:
Ой тебе в сорок перший
В обіди пригорну...

До пальців липла смолка,
Не піт — кривця лилась,
Дарма: я - ж комсомолка,
Товаришу Івась.
Ой жайворонки з неба!..
Ой лан — весела путь!..
Зась, не цілуй, не треба:
Й так зоряно цвітуть.

II

Кров дико набуялась
За день коло коси;
Облігся пил і галас,
В росяний сон овси.
Хтось люлі колисає
Юл колосковий вниз —
В крові скрипить — співає
Музичний коповіз...

Ну й здорово - ж, тополі,
Попрацювали ми!
Ну й зоряно - ж в приполі
Достиглої пільми!
Як гаряче, як чисто
Цілую вперше я.
Чумацький урочисто
Ліг колосом — буя...

III

Зірки — перісті стріли
Спадають на сіна.
Ми зірку перестріли:
Невже - ж це знов війна?
А ми - ж мечі на рала,
Багнети на плуги —
Й зоря вже нам заграла
На радісні луги.

Робітнику, нам ладу —
З Донбасу чи з Кремля:
Ми знаєм иншу владу
І влада ця — земля.
Час руки одружити:
І в шахті - ж мозолі...
О радість — радість: жити —
Й робити на землі!

ЧОРНА БАЛКА

Загін по боротьбі з бандитизмом заблудивсь у степу. Вчора ввечері виїхали з села, де днювали, хотіли вночі налетіти на хутір — були чутки, що там сидять бандити. Чи ніч була темна, чи дано було їм селянами невірні вказівки, але хутора не знайшли.

Вранці опинились на невідомій дорозі. І от сонце вже розпалило землю й пішло до заходу, а з коней ще не злізали, блукали по степо-вих дорогах. Їхали, дрімаючи в сідлах, з сірими від втоми та пилюги обличчями, з пересохлими від згаги губами.

А навкруги степ розлігся спокійний, недвижний, розіп'яв на собі килим з рудої від сонця трави, прикрашений срібною тирсою, як сивизною. Дорога різала його надвоє. По дорозі давно ніхто не їздив — поросла вона дрібним чагаром, порох добре прибито дощами й на грудді спотикаються коні. Понад степом не замовкає одноманітний скрип коників і гудіння мух. Липнева спека дихає парними пахощами. Розпалене сонце висить ще високо над обрієм, що тремтить у струмках повітря, яке підіймається від землі.

На роздоріжжі — хрест. Похилився від старости. Біля хреста й зупинились; червоноармійці миттю позлізали з коней, щоб розім'яти заніміле тіло, коні похилились головами до трави, а командир довго ще водив біноклем вдовж доріг, що тікали звідсіль. Потім прикро зліз з коня, сів на землю, положив на коліна трюхверстку й схилив над нею голову. Червоноармійці сіли навколо, деякі лягли й цівки махорочного диму тихо попливли вгору. Командир довго думав над мапою, нарешті підвів голову, подививсь на звернуті до нього обличчя й усміхнувся.

— Ну, хлопці, заблудились як слід.

Одразу ніхто не відповів і на обличчях командир нічого не помітив, крім темних смуг, що наробили піт та порох. Тільки в одних очах промайнула прикрість, але хутко зчезла від погляду командира. Вера — політичний провідник загону — байдуже спитала.

— Що робити будемо?

— Та от відпочинемо трохи — далі поїдемо. Куди-небудь приведе-ж дорога... І кат його зна, як воно вийшло — найди зараз на мапі, де ми, коли ніяких познак нема. Дорога — а чи мало їх у степу? Праворуч балку побачив, а на мапі не одна... Орієнтуєшся тут.

— Коні напоїти треба, — додав хтось. — Пропадуть... Та й політрукша — їй спочити-б...

Замовкли. Навкруги одноманітно дзвеніли коники й голови хилились од дрімоти. Коні поховали голови в траві, чути було, як хрумчить вона на зубах. Звідкілясь налетіли мухи, в'їдливо загули навколо,

полізли до облич, заважаючи дрімати. Але де-хто з червоноармійців вже поснули з відкритими ротами, подих був гучний і переривний — ціла доба без води. Заклавши кулаки під голову, вкривши каскеткою лице, задрімав командир, а поруч лягла Вера, поклала голову йому на ногу, втомленими очима дивилась на безхмарне небо...

... Сонце схилилося ще нижче. Легкий вітрець дихнув передвечірнім холодком, схвилював траву. Хтось сказав:

— А почувати в степу прийдеться — ніч незабаром. Води-б от найти.

— Чортів хіба найдеш...

Командир встав, струсив з себе порох, знову став шарити біноклем по дорогах. Коні вже зігнали до купи, вони стояли зі схиленими головами, гучно гризли мундштуки — від згаги. Командир відірвався від біноклю й рушив до коней.

— Поїдемо, хлопці, праворуч: там балка, в ній може воду знайдемо. Джерело, чи калюжу — від дощу яка може залишилась. А то коні ні до чортового батька.

Хтось промимрив:

— Як же, калюжа... Три тижні дощу не було.

— А не один біс, куди їхати? — Командир всміхнувся. — Поїдемо балкою. Я - ж тутешній — знаю, що в балці й на житло наткнутись лекше, ніж так...

— І на бандитів.

— А ми якого лішака шукаємо? Пряників, чи що?.. Ну, товариші, по конях!

Червоноармійці повільно пішли до коней. Деякі від втоми довго порались — не було змоги сісти в сідло.

*

До балки верстви зо три. Але їхали ходою, жаліючи на коні, безладною купою. Втома брала своє. Загін розтягся по дорозі. Але до втоми, до того, що ноги вже заніміли, не звикати: загін вже два місяці на поході, а найдовший відпочинок, що був, — три дні. Ніколи було: в гонитві за бандитами — їми степ був повний — залишили ззаду себе не одну сотню верстов, не один десяток бандитських трупів. Коли загін зформувався, було в ньому 70 чоловіка, а зараз вже тільки 49: дванадцять пробито бандитськими кулями — поховано їх по степових селлах; останніх відвезено в місто пораненими; а чи доїхали?

Командир їхав спереду, пильно дививсь перед себе — на широку степову балку: в ній ховалась дорога. Мигом поглядав на Веру, що їхала поруч, щоб побачити її невелику, але складну постать, ногу, обтягнену тісною штаниною, невеликий чобіт, що вперся носком у бік коневі. Вера про щось думала: часом кусала нижню губу, часом міцно стискувала пальці в кулак, а вони здавались кволими від втоми — ледве держали повід, — здвигувала бровами.

Командир подивився на сонце — зайде години через півтори. Треба їхати швидче: може пощастить наткнутись на яке житло. Гукнув, щоб підтяглись.

Вера теж прокинулась від своїх мрій, дала коневі остроги, щоб не відстати від командира. Чомусь раптом спитала, не повертаючи лица:

— Так ти, Андріє, звідсіль?

— З цього самого повіту.

— А заблудивсь...

— Мало чого... Скільки років вже, як у степу не був. За цей час все позабувати можна. Та й хлоп'ям по степу не шалався, ріс там, де народився.

Зустрівся поглядом з Верою — в очах у неї... й питання не дочекався.

— Був тут десь маєток діди́ча Чорнявського; багатий діди́ч — більш тисячі десятин мав. Він мені батько.

Командир замовк, скривив рота в посмішку, але очі не сміялись, дивились прямо перед себе. Вера глянула на нього й знов нічого не спитала.

— Багатий був. Поблизу — так версти з чотирі — й саме село Чорня́вка. Селяни йому на полі працювали, а баби в садибі — за птицею, за коровами, а які молодші та вродливі — покоївками. Сам Чорнявський здоровий — волові-б голову кулаком розстрошив, — здоровий та гожий був — гляне тільки, а баба й тримтить. Багато нащадків залишив: скільки в мене братів та сестер — і не знаю... З матір'ю я один ріс, а вмерла вона рано — мені тільки дванадцять минало. Вмерла через Чорнявського ж — мордував баб, що йому належали, власну жінку з світу звів... як умерла мати, так з того часу багато мені прийшлося попокрутитись на землі — і Чорня́вку і Чорнявського забув. — Командир глянув на Веру. — Так і на батьківщині заблудитись могу.

Вера нічого не відказала. Замовк і командир.

*

Під'їхали до балки. Раптом коні підвели голови й пішли вперед швидче. Кінь командира пішов ристю, а за ним хутко застукали по землі й останні. Вода була близько.

Дорога збігала в балку й до степових сухих пахощів примішалась вохкість, що потяглась знизу. Коні хутко бігли, а за спиною командира загомоніли веселі покрики й сміх: люди забули про втому — вода поблизу. На споді балки зеленіла висока й рясна трава, а дорогу перебив широкий струмок, на ньому стобурчали палі — руїни розламаного містка. Ліворуч стіною став очерет.

На березі червоноармійці хутко пострибали з коней, рознуздали їх, повідпускали підпруги й лягли поруч з ними, припавши пересохлими губами до води...

— Чуеш, товаришу командире, куди там ще тягтись, тут заночуємо. Огонь розкладемо — сухого очерету досить, — шамовку зварити.

— А й справді, пожувати-б...

— Тут і коням трави вдобіль. Перекуримо, та й почнемо огонь розкладати. Товаришко Веро, поагітуй командира.

Командир не відповів ані слова, навіть не сів. Уважно розглядав балку, довго стояв, дивлючись на спокійну течію струмка. На тому боці дорога роздвоювалась: одна йшла просто через балку, друга — ледве помітна, так заросла травою — звертала ліворуч; по ній видно ніхто

не їздить от уже скільки років. Командир придивився вдовж тієї дороги, але балка звертала, показуючи свій спад, що заріс суспіль тирсою. Довго розглядав свою трьохверстку, — сказав:

— Ночувати будемо не тут.

*

Загін проїхав по забутій дорозі версти зо три й побачив перед себе сад. Струмок уперся в греблю й розлився в ставок, суспіль вкритий ряскою; по берегах натовпились верби, а під ними на воді білили водянні лілеї; між вербами стояли руїни павильону.

До села ще версти з чотирі — командир сказав, а сонце вже сідало. Порішили заночувати тут. Вїхали до парку. Липи, берези, тополі, ялини строїлись рядами, але парк, що розгорнувся по схилі балки, занехаяний був: поріс високим бур'яном, лопухами. Тхнуло гниллю й вохкістю — як у лісі.

Загін зупинився біля дому — двохповерхового, збудованого з ялинових брусів — червоноармійці залишилися на конях, мовчки озирались. Колись дім був покрашений жовтою фарбою, але вона полупилась, і дім зі своїми зачиненими віконницями здавався хирим дідом. Широкі кам'яні східці з чугуновими поручнями, виринаючи з трави, виводили на терасу, що обвита була диким виноградом і капріфіліями. Над терасою — на дерев'яних стовбах — вишка. Командир поволі об'їхав дім; на другому боці під вікнами натовпились переплутані кущі бузу, шипшини.

І нікого. Тиша. Якось і жарти й сміх зчезли тут — червоноармійці мовчали. Хтось сказав за всіх:

— Для чортів і житло

Відповів тільки командир, усмішкою.

— Не дурно-ж місце це Чорною Балкою прозвали. Ну та ми не гірш від чортів — переспимо, чого нам.

З-за рогу під ноги коням вискочив раптом собака (коні від несподіванки кинулися вбік), а чийсь голос, розбитий старістю, крикнув: — Пірам! Пішов геть, ідолів собака!

Перед загonom стояв дід, зігнутий, важко опираючись на кійок. Очі слізились, голова дрижала на тонкій шиї, од чого теліпалась рідка сива борода. А за його спиною стояв другий — років тридцяти п'яти, високий, вродливий, з невеликою чорною бородою; з-під зсунутих брів похмуро дивилися очі; одягнений був чисто, все було ціле, навіть нове.

— Здоров був, діду, — сказав командир.

Старий підвів голову, щоб подивитись на нього, дививсь довго, топтався на місті, рука повільно потяглась до шапки. Оглянувся, зустрівся поглядом з другим і сказав:

— Здорові були, добрі люди. Відкіля бог несе?

— Та так от — їхали, наткнулись на садибу. Ночувати тут будемо.

— Так... Милости просимо. — Дід зняв шапку, вклонився. — От і дім вашій милості зараз відімкну. — Дід говорив тихо, що хвилини оглядався на другого, що стояв мовчки. — Я зараз, вмиць...

— А ти хто?

Жіночий голос Вери здивував діда. Він пильно подививсь на неї, глянув з питанням на командира. І другий підійшов ближче, вперся очима, а по вусах порснула всмішка. Старий нарешті відповів:

— Сторожем я тут, а це син мій — Василь. Маєток стережу, у пана на службі. За пана Чорнявського, Миколи Сергійовича, чули може — де він? Третє літо до кінця підходе, а його все не видно... Забув про мене пан, мабуть. А я до служби ще здатний, он ще як стежу за маєтком, дивіться самі...

Дід замовк, постояв трохи, пішов, ледве переступаючи ногами. Син сторожа уважно стежив, як червоноармійці скидали винтовки, речеві сумки, як складали їх на східцях, — та все дививсь на Веру, але коли стрівався з нею поглядами, відвертався. Потім спитав:

— А ви що за люди будете?

— Мисливці, — відповів хтось. — Бандитів ганяємо. Багато у вас цього добра розплодилось, як собак.

— Про бандитів чув. Знищуєте... — Знов по вусах порснула всмішка. — Але тут спокійно. Не туди ви втрапили.

— Заблудишся, то кудись уже втрапиш.

— Он як. Ага... Ну, звичайно, у степу легко заблудитись, особливо, як чоловік сторонній... Ночуйте, місця всім досить, та й спокійно тут.

*

Сонце сіло, сизі сутінки лягали навкруги, від них дім став ще суворіший. Коні розбрелись по прогалині. Червоноармійці теж пішли до парку і звідтіля долітало тріскотіння сухих гілок.

Сторож відімкнув двері. Повільно пішли по великих кімнатах, розглядаючись. Дід мовчки йшов ззаду, стукаючи своїм кийком. Мебля стояла впорядковано, ніхто її не рушив, але все було вкрито рясним шаром порошу і в сутині здавалося сірим. Кути були темні від павутиння. Під ногами гучно рипіли половиці, двері, що їх відчиняли, хиро зітхали — і повсюди стояв гнилий дух старости. На другім поверсі в останній кімнаті — на столику біля кроваті у вазі — засохлі квітки.

— Скільки добра пропало, — дід важко зітхнув.

— Старий я, куди мені одному за всім доглядати. А стережу, я паном до цього поставлений...

Старий раптом вклонився командирі.

Той біля вікна дививсь у сутінки, що темнішали. Вера стояла біля діда, дивилась поверх його — замислилась, усміхалась чогось. Мовчали довго. Потім командир раптом спитав:

— Діду, а що твій син робить?

Вера помітила, як здригнув дід — не сподівався, мабуть, що його питають.

— Син?.. Не знаю — не каже мені. Його діло. Живе на селі, до мене рідко приходить, їсти приносить. А що робить — цього не можу сказати. Вчора прийшов, завтра знову піде.

— І сьогодні піду.

Темною тінню стояв на дверях син сторожа, що ввійшов непомітно. Старий повернувся до нього.

— Ти ж, Василю, казав, що завтра підеш. Та й куди йти — ніч на дворі.

— Казав та передумав. Зараз піду. Треба. Ходім - но, батьку, поговоримо, діло є. — Він звернувся до Вери. — Там я для салдатів велику кімнату приготував, а вам трави накопив, поклав на терасі. Від втоми на повітрі краще спати буде... А захочете до кімнати, так траву вам перенесуть.

— Дякую... Але нічого цього не треба було, самі - б упорались. Не відповів, повернувся, пішов; слідом за ним пошкандибав старий. Вера всміхнулась, тихо підійшла до вікна, стала обік командира.

*

Парк морочною спіною підіймався до неба, де згасало останнє злото заходу. Й сутінки синьою пільмою сповивали степ. Але на прогалині було ясно від багатьох огнів, що тримтіли й відбивалися на траві, на дикому винограді тераси, на стовбурах дерев... Коло вогнів міготіли постаті червоноармійців, їх ясно освітлені руки тяглися до казанів. Розлягався гомін, сміх, хтось почав співати... З дому вийшли сторож з сином і зчезли у пільмі.

Командир стояв мовчки, дививсь униз на вогні, його лице, освітлене блідими відсвітами, було замислене. Коли підійшла Вера, не зворухнувся, тільки здвигнув бровами. Дістав з кишені кисета й поволі відірвав шматок паперу. Але цигарки не звернув, а тихо сказав:

— Ну то як же, Веро?

— Ти про що? — Вера спитала голосно.

— Забула? Та про те ж. Місяця зо три ми вже розмовляли про це.

Вера відповіла не відразу: підвела голову, ніби хотіла подивитись на зорі, що розгорялись у височині. Поклала руку йому на плече.

— Скажу тобі те - ж, що й тоді сказала. Знаю я, Андріє, що гарна ти людина. Але це й усе. Може прийде час — ще додам чого... Не знаю, не питай...

— Сама тоді скажеш?

Командир повернувся до неї, побачив тільки — здригнули губи в посмішці, й не дочекався відповіді. Здержав зітхання, насипав у папірець махорки, став вертати, але пальці не слухались. Все ж звертів, засвітив сірника, з силою затягся, пустив дим великою хмарою; Вера одвернулася. Раптом голосно скрикнула.

— Стій, не гаси сірника!

Командир хутко оглянувся; вона пильно дивилась на картину, що невисоко висіла в кутку. Сірник опалив йому пальці; кинув його на підлогу й довго чиркав другого, нарешті засвітив... на картині було чийсь лице.

— Похожий? — командир став поруч картини.

Сірник згорів, але й уві тьмі почував, що очі Вери пронизують його.

— Такої схожості не буває, — промовила Вера.

— Виходить — буває. — Командир затягся, вогник цигарки освітив його лице — воно сміялось.

*

Дідів син підмів порох і навіть павутиння зняв у просторій кімнаті, що до неї йшов від тераси довгий коридор. Червоноармійці на-

різали трави, вслали нею підлогу, в голови поклали сідла, а винтовки поруч, щоб були під руками. Незабаром весь загін спав. Тільки двоє на прогалині вартували.

Вера лягла на терасі, але відразу заснути не могла. Тихо шумів парк, шаруділо щось у дикому винограді, знизу — від ставка — тягло вохкістю. Теж чуло прислухалась до шумів і думала про своє: два місяці в поході, а тіло вже змучене й спереду ще місяць — блукати по степу. Бандитів не страшно — загін, як одна людина: не дадуть образити — живуть же одними думками, сміються одним сміхом. За командиром підуть, куди поведе. Розгубили, правда, — двадцять та ще й одного, але командир у тому не винний. Андрій молодець!.. Але чому така схожість з портретом?..

Командир теж не спав, сидів на східцях, курих цигарку за цигаркою. Місяць світив просто в лице. Навкруги тихо, тільки розмовляють вартові, коні ходять по траві та знизу долітає крекіт жаб.

Командир не спав: тут його життя почалось, але як же змінилось з того часу. „Наследник оставит именьє, где жил его доблесный род; и дом навсегда опустеет, заглухнут ступени травой“...

Гукнув вартових:

— Ідіть спати, товариші. Я тут посижу до зміни, подивлюсь за кінями. Мені один чорт не спиться, так чого-ж вам...

Червоноармійці відмовились були, але потім пішли. Командир устав, обійшов прогалину, перелічив коні, зупинився, махнув на щось рукою і сів на східцях стомлений.

*

Чийсь губи доторкнулись до руки. Командир почув на ній вохкість, висмикнув руку. Перед ним стояв дід з шапкою в руці, низько кланявся.

— Пане, рідний мій Андрію Миколайович... Думали, що не впізнає дідуган... Дав таки бог — дочекався я вас. Чуло моє серце, ще й як чуло, як не старий, так молодий пан приїдуть. Тепер і вмерти можу — все виконав, як ваш батюшка наказували, зберіг вам маєток. Простіть мене, не все доглядив, старий я вже, сили колишньої нема...

Командир оглядівсь, а потім в'ївся очима на діда: то всміхався, то хмурив брови.

— Одразу я вас признав, як тільки побачив, тільки мовчав, — треба було так. Я розумію. Паничу ви мій рідний, як же мені забути про вас, як я отаким ще вас пам'ятаю, кружало по садку ганяли, казок моїх слухали. Все я пам'ятаю, нічого не забув, а от ви мене не пізнали, нічого не сказали — ваша воля. І не сплю ось тепер. Так хотів вас побачити, голубе мій. А про мою службу, хоч зараз питаєте — на все відповідь маю. Сорок років, як служу вам вірою й правдою, в діда вашого ще — дай їм, господи, царствія небесного — ще вістовим був...

— Ну, годі, Платоне! — Командир дививсь у тьму, що була межі деревами й голос у його був суворий. — Впізнав то й добре. Сідай от краще та до діла побалакаємо.

— Що ви, Андрію Миколайовичу, як можна? Ноги от ще держуть.

— Сідай, коли кажу... Та не кричи так — ще побудиш. І без тебе чортів батько зна, скільки не спали.

Старий скрутно зігнувся, щоби сісти на нижні східці. Дивись на командира, чекав його слів. Командир промовив не відразу — довго порався, зверчуючи нову цигарку. Нарешті сказав:

— Слухай, Платоне, що я тобі говоритиму, уважно слухай. Ніколи ти не побачиш свого хазяїна — я не господар тут, розумієш? Не пан я й не хочу бути паном. І ти не мусиш мене паном кликати, не хочу я цього...

— Андрію Миколайовичу, та як же це?

— Не перебанчай же... Ех, нічого не зрозумієш ти — три роки людей не бачив. Пана твого, а мого батька серед живих нема, а де його заховано — не поцікавився взнати. Його розстріляно... Так мусило бути. А я мабуть поганий син: був між тими, що його вбили. Хочу того, брат, чого вони хочуть, а батько наперекір був. Навіть жалко не було...

Дід не розумів, про що каже його панич. Мовчки перехрестився, коли почув, що старий пан умер...

А командир вже не для нього говорив: почав і не зміг зупинити своїх думок. Три роки твердо їх здержував, а тепер усе прорвалось, понеслось течією споминів. Посміхаючись собі, оповідав:

— Слухай, Платоне, як це все було. Почалось то воно з дрібниць. Знаєш ти — був я офіцером, два роки пролежав в окопах. Ти не був там, не знаєш, що це. Потім прийшла революція... Про неї чув що?.. Ріжно її товмачили, а для нас була вона єдиним: кінчай війну, додому йди. Й мені додому хотілось: праця в мене тут була, на мене очікувала — вченим я хотів бути — війна мене від неї відірвала. Але я офіцер, сотенний командир... А все ж — втече хто-небудь, покриєш, ще й допоможеш йому, щоб ніхто не знав. Потім обібрали мене салдати до полкового комітету. Тільки з комітетом не все гаразд було: начальство його не слухало, а йому ще наказувало. Салдати від нього добра не чекали. І кажуть мені мої сотенні: „Дивись, ваше благородіє, не видай, раз ми тобі довірили. Видаси — куля в спину, от і всі розмови“.

Командир замовк, прислухавсь до шумів, оглядів залляту місяцем прогалину. Старий сидів нерухомо, дихання його було важке; блищали очі.

— Ну так от... Сам я знаю, що мені буде, але залишивсь у комітеті: я офіцер, в мене ваги більш, більш для них зробити можу. Так я думав... А вийшла ось яка подія. Було зібрання комітету, полковник наш і каже: „Ми повинні переконати салдатів, що війна до переможного кінця — єдиний вихід для нашої бідної вітчизни. Салдати, як громадяни нової Росії, мусять пролити свою кров на її алтар, щоб раз назавжди захистити її від нахабних нападів ворога й зміцнити її могутність“. Салдати дивляться один на одного, а промовити бояться. Тут я не втерпів та як бебехнув: „Добродію полковникові добре казати — своєї крові на цей алтар проливати не прийдеться. Салдацька кров дешева — лий досхочу. А чи салдат війну починав?“ Усі аж охнули. Полковник кров'ю налився, забув, що це полковий комітет, кричить: „Поручник Чорнявський! Як ви смієте?“ Офіцери туди ж: „Ганьба!“ Салдати теж кричать, вимагають, щоб я далі говорив. Куди там... Заспокоїлись були трохи, знову я почав, знову те-ж саме, ще гірш. Не витерпів я, в увесь голос закричав: „Товариші! Ходімо

звідсіль! Тут не комітет, а офіцерське зібрання. Нема про що нам тут розмовляти!“ Сам до дверей, салдати слідом... Увечорі кличе мене полковник. „Поручник Чорнявський, ви що — бунт викликаєте?“ — Я нічого не викликаю, хочу тільки однакової справедливості для нас і для салдатів. — „Під суд віддам! Не дозволю, щоби кожне цуцня мені полк розкладало!“ — Ви самі його розкладаєте, добродію полковнику. — „Що-о?! Не базікать!“ І пішло... Через тиждень був у командира дивізії, знову те-ж саме — генерал ногами тупоче, кричить... А потім — „за непокору військовій дисципліні, за образу вищого начальства, за зіпсування його авторитету між салдатами — поручника Чорнявського позбавити всіх ознак бойової вислуги й перевести до нижніх чинів“. От тобі й революція... До цього часу тільки співчував, а тепер на своїй шкірі взнав, що воно таке бути салдатом... Потім і війну скінчили, додому пішли. А я от до цього часу дому не маю — цієї садиби мені мало, старий, розумієш? Світа всього хочу!.. Тільки сьогодні згадав, що тут я народився, тут і ріс, тут і казок твоїх слухав...

Оповідав тихо — ні на жодну хвилину не забув, що обік спить Вера. Вб'ом уперся на долоні, лікті поставив на коліна; межі пальцями стриміла згасла цигарка. Коли замовк, дід зворухнувся.

— Я розумію, паничу, хоч і старий. Образили вас чимсь. І світ змінився — не мого старого розуму діло... А от як же що-до маєтку? Впорядкувати було треба, лад усьому дати. Там вже які ваші розпорядження будуть, а я вже все виконаю. Старий я — за всім не доглянеш, усього не перемислиш. А ви приїхали от.

— Кинь, старий... Нічого ти не розумієш. Зрозумій — не господар я тут. І втрапив сюди випадково: заблудився в степу, а сюди поїхав — мислив подивитись тільки в останній раз. Зрозумій, Платоне, — не Чорнявський я, не хочу їм бути. Про все забув, згадувати не хочу. Що мені до цього?... В мене друге життя, зовсім друге — ти не бачив його, не зрозумієш.

— Як же це?... Пропадати, виходить, усьому? Та чи ви це, Андрію Михайловичу? Що-ж воно буде?

— Не я це, — засміявся командир, — і нічого не буде. Було вже, проспав ти, старий... Сиди собі тут, як що хочеш — незабаром прийдуть нові господарі, їм про все відчит даси, в них розпоряджень спитаєш. А я завтра світом поїду, ніколи більш не повернусь. У мене своє діло.

— Яке-ж діло хоч?

— Велике діло — на все життя мені його вистачить, ще й дітям залишиться... Ну та що розмовляти про це — даремно.

На терасі почувся легкий шум. Командир підвівся, прислухаючись: знову лице стало суворим. Це Вера спросоння ворочається, мо розбудив... Але ні — знову тихо. Спить. Командир повернувся до діда, похмуро подивився на нього.

— Платоне, Василь пізнав мене?

— Нічого він не сказав про це... не пізнав.

— А чого це він, на ніч глядючи, на село пішов?

Дід раптом підвівся, схилився, тремтючи всім тілом, до командира й зашепотів:

— Їдьте, Андрію Миколайовичу, їдьте звідсіль. Наказував син не казати, а не могу — панич ви мій. Довідається син — вб'є мене.

Отаман він у мене, з ватагою по степу їздить, народ грабує... Сиди, каже, батьку, в хаті, носа не показуй — бійка вночі буде велика. Ватагу свою пішов збирати, щоб усіх перебити тут. А я на те й вийшов, щоб вам розказати, та забув — розбалакались.

— От воно що... — Командир устав. — Іди собі, старий, спи спокійно, нічого не жахайся, як що й скоїться.

Старий ще щось хотів сказати — протяг до командира руки, що дрижали.

— Йди, йди, — суворо промовив командир. — Щоб і духу твого не було! Чуєш?

Дід не посмів перечити, пошкандибав і зчез за рогом. Командир стояв, прислухаючись, запалив згаслу цигарку. Зовсім, як у казці — попрохали заночувати, а втрапили до розбишак. Адже-ж перерізали-б увесь загін, — по спині пробіг холодок.

Хутко зійшов униз, зібрав до купи всі коні, прив'язав їх до поручнів, до дерев, що росли обік. Потім пішов до кімнати, побудив червоноармійців, наказав їм взутись й понадівати підсумки з набоями, перевірити винтовки. Вийшов на терасу знову, засвітив сірника. Вера взута, її можна не будити ще — нехай спить і так змучилась, бідна; та й тихо ще, нічого не чути. Зупинився на східцях, вкритий тінню дикого винограду, й очі хуткі перебігали от куща до куща, а вухі чуло стежило за кожним згуком. Але все було спокійно.

Витяг револьвера, перевірів його, посміхнувся: родове гніздо мусить захищати від нападу — лицарство, середньовіччя...

Раптом по вухах вдарив збентежений скрик Вери, але командир не встиг зворухнутись — упав від сильного вдару чогось тупого, покотивсь по східцях і залишився нерухомий у траві, до землі лицем.

*

Удар тільки порснув по голові — збив каскетку, зо всією силою впав на спину. Тому командир скоро прокинувся, і застогнав від нестерпучого болю. Відразу не згадав, що з ним. Перше, що почув, було голосне собаче виття. З зусиллям поверну голову, побачив Пірама, що сидів поруч, у безвихідній нудзі, піднявши голову до неба. Коли він прийшов? Дістав його рукою, тихо погладив.

— Піраме, що з тобою?

Собака заверещав, раптом радісно очерився й кинувсь на нього, щоб теплим язиком облизати йому лице, головою притулитись до голови господаря. Командир засміявся, відмахуючись од собаки, підвівся, скривлючись від болю в шиї, сів і почав гладити голову Пірама, що припала йому до колін...

*

Побачив коні, що стояли прив'язані біля тераси, й одразу забув про біль. Скочив і єдиним стрибом був на терасі. Кинувсь до трави, що на їй спала Вера, впав на коліна, — порожнеча... Лазив на траві, на кам'яній підлозі й нічого не знаходив. Кинувсь до східців, але спит-кнувся на собаку, схопив його, приволік до трави, ткнув мордою в траву.

— Шукай, Піраме, шукай! — Забув, що треба гукнути червоноармійців, забув, що вони тут, поруч — запалала шалена злість на Пірама, що він зупинивсь чогось.

Але Пірам довго не стояв, загавкав і майнув до виходу. Командир кинувся за ним, але наздогнав тільки на кінці парку й разом з ним упірнув у темну алею.

— Шукай, Піраме, шукай!

В алеї було темно, трава була висока й путалась між ногами, але од Пірама не відставав — чув його шарудіння у траві. Бігли на низ, навіпростець до ставка. Командир у півтімі декілька разів спіткнувся, падав, але хутко скакував, біг далі. Стюбали по обличчю гілки, прийшлося пролізати через колючий чагарник, подряпав руки й лице, а Пірам летів уперед, не зупиняючись. Парк був довгий — командир задихався, коли вибігли до ставка, і Пірам з гучним гавканням кинувся до розруйнованого павільйону.

Командир глянув і вирвав револьвера. На підлозі йшла боротьба, ясно освітлена місяцем. Нанизу лежала Вера в розірваній одежі, голова її була з силою притиснута до підлоги рукою, що закривала їй рота. Другою рукою верхній обняв її, а колінами силкувався розняти перехрещені ноги. Верині руки вперлись йому в груди, але дріжали вже, розгублюючи останні сили. А верхній важко сопів, заглушаючи рипіння гнилої підлоги.

Лівою рукою командир вчепився в рясне волосся верхнього, смикнув, скинув його додолу. Промайнуло розпатлане, перекривлене лице Василя, але командир бачив перед себе тільки лице Вери з заплющеними очима, її безсило розметане тіло... Василь вмить очунявся, підвівся, кинувся на командира, але в очі йому глянула чорна лура револьверу — шатнувся набік і прудко — вистрибами — побіг геть. Гучно рознісся постріл, другий, але кулі проминули повз нього, шум пострілу стих у півтімі парку, а стоголосий відгомін довго ще лунав по балці.

Не випускаючи з рук револьвера, командир підняв Веру й швидко пішов назад. Десь на другому кінці парку кричав Василь, згодом замовк. Командир набавив ходу, але дорога шла нагору і йти по рясній траві було важко. Раптом заболіла спина — трохи не впустив Веру...

Пірам загарчав і кинувся в кущі. На відповідь гримнув постріл і куля заверещала в листю понад головою. А через хвилину по всьому паркові почалась стрілянина — все ближче й ближче. Куля збила гілку, вона вдарила командира в лице, друга заспівала понад вухом. Біг, наскільки було сили; непритомна Вера з кожним кроком робилась ще важчою. Раптом оступився, впав, але скочити одразу не зміг. Підняв руку з револьвером, навмання випустив останні чотирі кулі; не слухаючи стрілянини, почав перенабивати револьвера. Але руки дрижали, не було змоги одразу вибити набой і поставити на їх місце нові... Набив тільки два набоя — останні на сидлі... Ліг, закриваючи собою Веру, став чекати, щоб ці дві кулі встряли в бандитські пики.

Зовсім недалеко блимнув огонь пострілу, чути вже тупотіння, що наближується... З-за дерев вискочила чиясь тінь, зупинилась, щоб роздивитись, захиталась і повалилась від кулі командира. На мить затихло все, а потім заляскотіли постріли з боку дому, а серед них скрики:

— Командир! Вера!

І знову тріскотнява пострілів. Командир гукнув з останніх сил:
— Сюди! обережніш!

Чи почули?.. Постріли зовсім понад вухом. Хтось біжить сюди — на алеї вогники пострілів. У темі нічого не видно — біжать просто на них. Командир став на коліна, підняв револьвера з останньою кулею.
— Командир! — свої.

Оточили, схилились. Знов залопотіли постріли в садку — певно зібрались купою, щоб наскочити; біжать — тупотіння чути близько. Командир скоро розпорядився: два підхопили Веру й ледве не бігом стали відходити до дому, відстрілювались, а кулі навкруги цокали по стовбурах.

Червоноармійці, що залишились біля дому, вже налагодили два кулемети і осідлали коні: вони байдуже стояли біля тераси, сонливо похнюпили голови. А сами цепом розтяглись на прогалині. Коло саду вибігли ті, що ходили на підмогу, не чекаючи на команду, з кулеметів посипавсь горох. І постріли з парку відсунулись далі.

У парку поночі — легко підлізти до прогалини, залягти у кущах і стріляти на освітлених місяцем людей. Дзвінкий голос командира заглушив стрілянину, наказуючи згорнутись і засісти в домі, а коні поховати в кущах, або в будівлях, що на дворі. Швидко повбігали в дім, Веру поклали на підлогу, а сами розсипались по кімнатах, поставали біля вікон, що обертались до прогалини. Стріляти без пуття командир заборонив, треба чекати, коли всі повилазять на прогалину. Сам став біля вікна в тій кімнаті, де лежала Вера.

З саду стріляли, не зупиняючись. Дім тяжко зітхав, наче йому боліло од куль, що встромлялись у його стіни, й тихо брязчали порозбивані шибки. Але, не чуючи відповіді, бандити врешті замовкли — стала тиша.

✱

Вера отямилась. Плями місячного світла лежали на зім'ятій траві, де-які дрались по стіні. Прислухалась, але не піймала ні жодного звуку. Підвелась, сіла. Біля одного вікна побачила командира обік червоноармійця — обидва з винтовками. Хотіла стати на ноги, але в усьому тілі млосна слабість. Потім підвелась таки, зціпивши зуби. Непевними кроками підійшла до вікна, але стояти не було сили — руками обперлась на підлокотник. Ледве помітно здригнула — міцна рука командира обняла її, щоб піддержати, а лице його суворе, повернене до порожньої прогалини... Пригорнутись до його, щоб рука його ще міцніш обняла. Але хутко випросталась, усунувши його руку.

— За допомогу дякую...

— Тс-с... Тихше. Щоби й руху нашого не чути було. Зрозуміла?.. А віддячиш завтра всім разом.

У кущах блимнув вогник пострілу й куля плеснулась у стінку. Командир зірвався з міста, побіг од вікна до вікна — ще раз повторити наказ — не відгукатись, поки не буде команди; вибіг з кімнати. З кущів стріляло, але відповіді не було. Командир повернувся, і не поглянув на Веру, наче тільки й міг дивитись на прогалину. Вера промовила:

— Як же ти зазівавсь?

Навіть брови не здригнули — звідкіль вона зна, що він не спав уночі?

— А біс його зна. Мабуть через дім проліз — тут не одні двері.

— Проте з дідом набалакався досхочу.

Нічого не відповів.

— Здорово він тебе по голові гепнув. До смерти не забудеш.

— А гепнув... Я й забув про це. — Командир провів рукою по голові, намацав велику гулю, всміхнувся. — Тепер і каскетка не налізе... Пошукати її треба, не забути-б.

*

З кушів на прогалину вилізло дві тіні, стали в увесь зріст. Довго дивились на вікна, але на них відбивавсь місяць, і прешкоджав їм розглядіти червоноармійців. За-для певности стрільнули.

— До ваших-би голів та чавунні шиї, — всміхнувся червоноармієць, що стояв обік командира. — Ех, тільки-б коні не знайшли.

Один за одним на прогалину виходили бандити, збираючись мовчазним натовпом, неймовірно озирались на дім. Де-які тинялись по прогалині, прислухались, двоє увійшли на терасу, розчинили навіть вхідні двері, але пішли назад, не заходячи до дому.

Командир побачив Василя, що розтурбовано озиравсь по боках; оточили, забалакали — поперед тихо, але скоро отаман вистрибнув з кола, забігав по прогалині, розмахуючи кулаками; його скриками, лютою лайкою переповнилась прогалина.

— Втекли таки! Втекли!.. Показав був я вам бандитів... А ви чого гляділи? На порожнє повітря стріляли. Чому не наскочили, коли я казав? Кулеметів полякались? Идоли! Потанцюєте тепер — видали себе з головою, а вони, катюги, повернуться, поскребуть по спинах. Усім мозок уставлять!.. Знищити їх було до чортового батька, а зараз лови їх — піймаєш! — І довгою чергою потекли матюки.

Командир сміявся — чекав, що далі... Василь заспокоївся на решті, сів на східці. Бандити мовчки натовпились перед його, — чekali наказів.

— Трухляка отого старого сюди приволочіть, — скрикнув він. — Батька мого! Його діло, знаю.

Двоє з натовпу швидко пішли й через хвилину притягли діда; штовхнули його до отамана — дід впав. Повомі підвівся на коліна, заговорив щось, руками, що тримтіли, стараючись застібнути розхристану на грудях сорочку, але його перебив синів скрик:

— А хіба я тобі про це кажу? Себе сам видаєш? — Старий захитав головою, щось хотів роз'яснити синові. — Брешеш! А де ти вештавсь, коли я приходив? Розмовляти з ними ходив?... Ну так за все відповідь мені даси, дохлятини шматок!.. Я тебе навчу, як у чужі справи носа тикати...

Слів старого не чути, тільки голова дрижала. Поклав руки сину на коліна, схилився до його, але від сильного вдару кулаком у груди впав на спину. Не було мочи підвестись — лежав у траві, тільки руки ворушились, тяглись до сина. Але той його не слухав; підвівся, міцним ударом ноги вибив зі сходів велику камінюку, підняв, спробував її вагу.

— Вірьовку!... В'яжіть йому на шию та у ставок. Хай ще раки погодує.

Вера схопила командирову руку. Але він стояв спокійно, кріпко стиснувши винтовку.

На старого накинулись, поставили його на ноги, хтось накинув йому на шию зашморг, другим кінцем обв'язували камінюку. Дід ледве стояв — камінюка не давала випростатися, схопився за вірьовку, а у спину його штовхали кулаками, примушуючи йти. Старий не рухався. Його схопили під руки, поволокли до парку, а ззаду йшов Василь, підштовхуючи батька держалом револьверу; його матюкам окселентувала вся ватага реготом.

Командир одступив на крок од вікна й лура винтовки майже вперлась у шибку. Цілився довго. На мить згук пострілу оглушив Веру. У вікні вона побачила отамана, що вовтузився у траві й кричав від болю, і бандитів, нерухомих від несподіванки. По всьому дому залякотили постріли, перемішуючись з дзвоном шибок, що їх розбивано, й бандити, що не встигли очунятись, падали на траву. Вера кинулась шукати своєї винтовки, а коли повернулась до вікна, побачила, що командира вже нема, а в розчинені вікна стрибають червоноармійці. Постріли й дзвінкий голос командира були на прогалині. Вера побігла до виходу на терасу.

*

На прогалині все було закінчено. Напад загону був занадто несподіваний і швидкий, щоб бандити встигли зробити хоч один постріл. І тільки де-яким пощастило зникнути у темі парку...

Червоноармійці, що повистрибували з вікон, щільним колом притиснули тих, які залишились живими. Стогнали поранені. У кожного бандита вірьовка на перезі, нею червоноармійці поскручували руки захопленим.

Командир, обіпершись на винтовку, вертів уже товстої цигарки — нагородити себе за півночі. Пустив угору першу хмару диму і побачив, що небо ясніє та й легенький вітерець задзюрчав по гіллі, колихнув волосся на його голові, — коротка ніч підходила до кінця. Захотілося спати, снулими очима дивився на червоноармійців, але наказів не було потрібно — свою справу знали гарно.

Вера, коли вийшла на прогалину, побачила раптом, що Василь обіперся на лікоть і цілиться на командира, але рука в його тримить. Плигнула до його, щоби вдарити його якомога по руці ногою, — постріл гримнув даремно, а револьвер впав на траву. Командир тільки голову повернув, побачив скривлене скаженістю лице Василя, — до вух долинула лайка, що її було виплюнуто між сціпленими зубами. Посміхнувся до Вери:

— Ну от і розквитались. Зараз я мусю віддячити тобі. — Поглядив на Василя. — З тобою теж квит: ти мене по голові, я тебе по ногах.

— Падлюки ви — засіли, — захрипів Василь.

— А ти мислив, що ми до вас підєм — крайте нас. Ач, святий. А сам хотів вночі нас перерізати нишком. Ну та тепер ти вчений — за бабами не полізеш.

— Ти теж вчений — знаєш, як їх глядіти.

— Про те тобі подяка... Тільки навчись поперед голови проби-вати, а то не вмієш.

— Постій же! — кинувся був скочити на ноги, але вони не зворухнулись; впав, завивши од безсилої злости.

Пов'язаних посадили на східці, сами пішли до поранених — до-помогти. Важко поранених не було — кров поспікалась на плечіх, ногах, руках. Змотались по воду, обмили, перев'язали, чим прийшлось. Інші вирили могилу для трупів, покидали їх туди, позасипали.

Вера, блукаючи по прогалині, в кущах найшла діда: він був мертвий — чиясь шалена куля залишила криваву пляму понад правим оком. Широко розкриті очі нерухомо дивились на небо, а волосся було вкрите широким листям якоїсь трави. Йому вирили окрему могилу. Вера бачила, як командир одвернувся, провів рукою по очах.

Згодом стали збиратись: вивели коні, почали прикручувати до сідел річєві торби. На сході кривавою пожежою розгорнулась зоря, заблищала роса, загомонів парк дзвінкими співами пташок. Вирішили поранених залишити тут з декількома червоноармійцями, а самим їхати до Чорняївки, а звідтіль прислати підвод. Сіли на коні, оточили натовп бандитів, тихою ходою рушили з садиби.

Командир своєї каскетки на знайшов, їхав спереду з невикритою головою — волосся розпатлалось, гнотами стовбурчало на всі боки. Дві ночі подряд без сну, й хотілось спати, голова важко хилилась. Вера настигла його, мовчки поїхала поруч. А коли повернув до неї голову, щоб усміхнутись, ліниво промовила:

— Пам'ятаєш, ти мене питав учора ввечорі?

— Пам'ятаю. — Сон як рукою зняло.

— Так я відповідь хочу дати... Мовчала — про тебе все знати хотіла. Ну а тепер цю справу закінчимо, а нову вже вкупі почнемо, як що бажаєш.

Пильно дивилася на нього, не одвертаючись ані на мить. А в нього в очах радість запалала, наче вогні.

— Любиш?

— Люблю... хоч ти й Чорнявський...

Командир почув журбу в її голосі, під'їхав до неї зовсім близько — нога до ноги притиснулась.

— А було то все колись. Не згадуй — від старого нічого не залишилося. Навіть діда нема.